

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ NƏZAKƏTLİLİK MARKERLƏRİNİN PRAQMATİK ASPEKTLƏRİ

Xatirə HÜSEYNOVA*

Xülasə: Məqalə Azərbaycan və İngilis dillərində nəzakət markerlərinin pragmatik aspektlərini müqayisə edir. Hər iki dil sosial qarşılıqlı əlaqələrdə harmoniya və hörməti qorumaq üçün istifadə olunan universal və mədəniyyətə xas strategiyalara malikdir. Azərbaycan dilində nəzakət markerləri, əsasən, iyerarxik münasibətlərə, ağsaqqallara və nüfuzlu şəxslərə hörmətə, həmçinin ailə bağlarına və ənənəvi dəyərlərə əsaslanır. Bu markerlər rəsmi kontekstdə daha çox istifadə olunur və kollektivismə əsaslanır. İngilis dilində isə nəzakət markerləri daha çox qeyri-rəsmi və dəyişkən mühitlərdə sərbəstlik, aydınlıq və birbaşaqliq üzərində dayanır. Hər iki dildə istifadə olunan nəzakət strategiyaları mədəni kontekstə və danışanın niyyətinə görə fərqlənir. Nəzakət markerlərinin mədəni fərqlilikləri anlamaq, mədəniyyətlərarası ünsiyyəti zənginləşdirir və qarşılıqlı hörməti artırmağa kömək edir. Hər iki dildə nəzakət markerləri nitq etiketləri, efvemizmlər, hedcinqlər, teqlər, modallıq, müraciət etiketləri, intonasiya ilə ifadə olunur və kultural qaydaları və sosial statusu əks etdirir.

Açar Sözlər: *Nəzakət Stratejiyası, Pragmatika, Diskurs, Marker*

Pragmatic Aspects of Politeness Markers in the Azerbaijani and English Languages

Abstract: The article examines the pragmatic aspects of politeness markers in Azerbaijani and English. Both languages employ universal and culture-specific strategies to maintain harmony and respect in social interactions. In Azerbaijani, politeness markers are primarily grounded in hierarchical relationships, respect for elders and influential figures, as well as family ties and traditional values. These markers are predominantly used in formal contexts and reflect a collectivist orientation. In contrast, English politeness markers tend to demonstrate freedom, clarity, and directness, particularly in informal and dynamic settings. The use of politeness strategies in both languages varies based on the cultural context and the speaker's intent. An understanding of the cultural differences of politeness markers enhances intercultural communication and fosters mutual respect. Politeness markers in both languages are expressed through speech etiquette, euphemisms, hedging, tags, modality, address forms, and intonation, all of which reflect cultural norms and social status.

Key Words: *Politeness Strategy, Pragmatics, Discourse, Marker*

Giriş

Nəzakət strategiyaları ünsiyyətdə başqalarının hisslərinə, sosial statusuna və mədəni normalarına diqqət və hörmət göstərmək üçün istifadə olunan üsullardır. Bu strategiyalar, xüsusilə də insanlar arasında qarşılıqlı münasibətdə sosial harmoniyanın qorunmasında və münasibətin qarşısının alınmasında ünsiyyətin vacib hissəsidir. Nəzakətin öyrənilməsi pragmatikada, sosiolinqvistikada və diskurs təhlilində mühüm tədqiqat sahəsi olmuşdur. Nəzakət strategiyaları ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur, hər biri fərqli nəzəri cərəyivələrə, mədəni kontekstlərə və sosial dinamikaya əsaslanan fərqli yanaşma təklif edir.

Nəzakət, insanlarda anadangəlmə instinkt deyil, sosiomədəni və tarixi proses nəticəsində qazanılan və inkişaf edən bir vərdiş, davranış kimi formalaşır. Hər bir cəmiyyətin özünəməxsus mədəniyyətinə, dəyərlərinə və sosial normativlərinə əsaslanaraq, nəzakət anlayışı zamanla dəyişir və inkişaf edir. Bu, həm də fərdlərin bir-birilə münasibət qurarkən ehtiram, hörmət və anlayış prinsiplərinə uyğun hərəkət etmələrini təmin edir. Nəzakət, həmçinin cəmiyyətdə qarşılıqlı əlaqələri asanlaşdıran və insanların birgə yaşama şəraitini yaxşılaşdıran mühüm sosial amildir.

Dildə tez-tez istifadə olunan nəzakət markerləri ünsiyyətdə hörmət, diqqət və ya ehtiram ifadə etmək üçün istifadə olunan dil elementləridir, tez-tez danışanlar arasında sosial dinamikanı formalaşdırır. Bu markerlərə şəxsiyyətlərarası münasibətləri idarə etməyə kömək edən və "sima/üz" üçün təhlükə yaradan hərəkətləri azaltmağa kömək edən sözlər, ifadələr və ya konstruksiya daxildir ki, bu da onları dilin müxtəlif mədəniyyətlər və kontekstlərdə necə

* Bakı Avrasiya Universiteti, Tərcümə kafedrası, khatira.huseynova1982@gmail.com

işlədiyini anlamaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dildə nəzakətlik markerlərinin işlənməsinin bir sıra xüsusiyyətləri mövcuddur:

- Nəzakət markerlərinə fərqli mədəniyyətlərdə fərqli yanaşmalar var, bəzi dillərdə onlardan geniş şəkildə istifadə olunur, digərləri isə kontekst və ya ton nəzərə alınır.
- Nəzakət markerlərindən istifadə sual və ya tənqidi yanaşmanın təsirini yumşaltmaqla anlaşılmaqlıqların və münaqişələrin qarşısını almağa kömək edə bilər.
- Bəzi mədəniyyətlərdə birbaşalıq kobudluq kimi qəbul edilir və bu, ictimai harmoniyanın qorunması üçün nəzakət işarələrinin istifadəsini vacib edir.
- Bəzi mədəniyyətlərdə sosial harmoniyanın qorunması üçün nəzakət işarələrinin istifadəsini zəruri edir.
- Nəzakət markerlərini düzgün başa düşmək və istifadə etmək mədəniyyətlərarası effektiv ünsiyyət üçün çox vacibdir, çünki yanlış şərh hörmətsizliyə səbəb ola bilər.

Nəzakət dilin öyrənilməsinin həm kommunikativ-praqmatik, həm də linqvistik-mədəni aspektləri ilə birbaşa bağlıdır. Dilçilikdə nəzakət kateqoriyasına nitq davranışının ümumi strategiyası çərçivəsində baxılır. Nəzakət universal kommunikativ kateqoriya kimi, ahəngdar, münaqişəsiz ünsiyyətə və tərəfdaşın gözləntilərinə cavab verməyə yönəlmiş milli xarakterli davranış strategiyaları sistemidir. Bu, əsas və vacib kommunikativ kateqoriyadır, çünki insanların davranışlarının tənzimləyicisi kimi çıxış edir və verbal, qeyri-verbal ünsiyyət vahidlərinin seçimini əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Bu mexanizmin rolunu bilmək xarici mədəni kommunikativ məkanda düzgün istiqamətlənməyə və fəaliyyət göstərməyə imkan verir.

Nəzakət elmi tədqiqat predmeti kimi ənənəvi olaraq xüsusi diqqət göstərilən nitq mədəniyyəti və nitq etiketi kimi sahələrlə bağlıdır. Son zamanlar psixologiya, mədəniyyətşünaslıq, psixolinqvistika, sosiolinqvistika, pragmatika, tətbiqi dilçilik, ünsiyyət və s. kimi bir çox humanitar elmlərin mütəxəssislərinin maraq göstərdiyi nəzakəti ayrıca elmi problem kimi ayırmaq tendensiyası müşahidə olunur və bu təsadüfi deyil, çünki bu kateqoriya yalnız fənlərarası səviyyədə və mədəniyyətlərarası aspektdə nəzərdən keçirilə bilər (Larina, 2009: 90).

Nəzakət anlayışı digər mühüm anlayışla, yəni nitq etiketi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Nitq etiketi mədəniyyətin əsas aspekti və cəmiyyətdə insan davranışı normalarının daha geniş sisteminin tərkib hissəsidir. Bu, müəyyən bir mədəniyyətdə qəbul edilən ifadələrin forması, məzmunu, ardıcılığı, xarakteri və situasiya uyğunluğu ilə bağlı bir sıra təlimatları əhatə edir. Nitq etiketinə, xüsusən də insanların vidalaşmaq üçün işlətdiyi söz və ifadələr, xahişlər, üzrxahlıqlar, müxtəlif situasiyalarda qəbul edilən müraciət formaları, nəzakətli nitqi xarakterizə edən intonasiya xüsusiyyətləri və s. daxildir. Nitq etiketinin öyrənilməsi dilçilik, mədəniyyət nəzəriyyəsi və tarixi, etnoqrafiya, regionşünaslıq, psixologiya və digər humanitar elmlərin kəsişməsində xüsusi yer tutur. Nitq etiketi geniş mənada linqvistik pragmatikanın ümumi problemləri ilə bağlıdır və pragmalinqvistik tədqiqatlara uyğun olaraq nəzərdən keçirilməlidir. Nitq etiketi, sözün dar mənasında, etiket münasibətlərinin ifadə olunduğu linqvistik vasitələr sistemi kimi xarakterizə edilə bilər.

Nitq etiketi və nəzakətlik markeri anlayışlarını fərqləndirmək vacibdir. Nəzakət kateqoriyası danışanın qarşı tərəfə münasibətini ifadə edən pragmatik funksiyaları olan funksional-semantikaya aiddir.

Ünsiyyətdə etiket qaydalarına riayət etmək məcburidir, çünki bu, müəyyən qaydalar toplusudur, nəzakətli olub-olmamaq isə danışanın ixtiyarındadır. Nəzakətin məqsədi, hətta çatdırılan mesajın həmsöhbətin ləyaqətinə xələl gətirə biləcəyi vəziyyətlərdə belə, ahəngdar və ədalətli sosial münasibətləri qorumaqdır. (Demchenko, 2007).

Etiket anlayışı cəmiyyətdə qəbul olunmuş nəzakətlik və ədəb qaydaları sistemində daxil olan davranış normalarıdır. Müasir etiket formaları qədim dövrdən indiyədək praktiki olaraq bütün xalqların adət və ənənələrini öz üzərində daşıyır (Abdullayev, 1978: 26).

Nəzakət anlayışı üzrə aparılan müxtəlif tədqiqatlarda alimlər nəzakət kateqoriyasının müxtəlif aspektlərinə, məsələn, nəzakətli üzr istəmə, nəzakətli minnətdarlıq, nəzakətli kompliment və s., həmçinin bu və ya digər aspektlərin cəhətlərin ifadə üsullarına diqqət yetirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan nitq mədəniyyəti qərb və şərq qonşularının nitq davranışının xüsusiyyətlərini sintez edir, ingilis nitq mədəniyyəti qərb mədəniyyətini əks etdirir, buna görə də nəzakət anlayışı öyrənilən zaman müxtəlif xalqların mentaliteti arasında fərqli düzgün araşdırılmalıdır.

Nəzakətlilik strategiyalarının tarixi, dilçilik və sosial psixologiya sahələrindəki irəliləyişlərlə əlaqəli olaraq tədricən formalaşmışdır. Bu sahənin elmi əsasları XX əsrin ortalarından etibarən güclü şəkildə yaranmağa başlamışdır. Nəzakətlilik strategiyalarının tədqiqi dilin sosial funksiyalarını anlamağa yönəlmişdir və bu sahədə ən mühüm irəliləyişlərdən biri qərb dilçiliyində Penelope Brown və Stephen Levinsonun işləri ilə əlaqələndirilir. Nəzakət anlayışının yaranma tarixi XV əsrə təsadüf edir. Oxford etimoloji lüğətinə görə, XVII əsrdə nəzakətli insan ədəbli olan, əxlaq prinsiplərini əsas tutan, davranışlarında etik qaydalara riayət edən şəxs kimi xarakterizə edilirdi. Nəzakətlilik konseptinə dilçilər tərəfindən fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür. Lakoff (1973), Braun və Levinson (1978) və Leech (1983) 1970 və 1980-ci illərdən bəri pragmatikanın öyrənilməsi altında nəzakətə sistemli şəkildə müraciət edən ilk tədqiqatçılar kimi fərqlənilir.

Klassik və daha çox istinad olunan tədqiqatlar əsasən nəzakətlilik anlayışının pragmatik aspektlərinin izahına yönəlmişdir. Bu tədqiqatlar əsasən sosial harmoniyanı qorumaq üçün istifadə olunan kommunikativ strategiyalara əsaslanmışdır:

- “Nəzakət diskursda qarşıdurmanı minimuma endirmək vasitəsi kimi müəyyən edilə bilər - həm qarşıdurmanın baş vermə ehtimalı, həm də qarşıdurmanın təhdid kimi qəbul edilməsi ehtimalı.” (R. Lakoff, 1989: 102).

- “Nəzakət prinsipinin rolu həmsöhbətlərimizin ilk növbədə əməkdaşlıq etdiyini düşünməyə imkan verən sosial tarazlığı və dostluq münasibətlərini qorumaqdır.” (Leech, 1983a: 82).

Nəzakətə sosial-mədəni baxış sosial konteksti vurğulayır. Daha dəqiq desək, vurğu ya sosial normalara və ya iştirakçıların (və ya hər ikisinə) konstruksiyalarına yönəlib (yəni, tədqiqatçıların iştirakçıları anlamaq üçün istifadə etdiyi anlayışlardan çox, iştirakçıların bir-birini başa düşmək üçün istifadə etdiyi anlayışlar). Sosial normalara gəlicə, nəzakətin bu yanaşması Fraser tərəfindən aydın şəkildə izah olunub. Yəni, nəzakət anlayışına sosial-mədəni baxış hər bir cəmiyyətin kontekstdən asılı olaraq müəyyən davranışı, vəziyyəti və ya düşüncə tərzini təyin edən eksplisit qaydalardan ibarət xüsusi sosial normalar toplusuna malik olmasını nəzərdə tutur. Müsbət qiymətləndirmə (nəzakət) bir hərəkət normaya uyğun olduqda yaranır, hərəkət əksinə olduqda mənfi qiymətləndirmə (ədəbsizlik = kobudluq) yaranır.

(Fraser, 1990: 220). Nəzakət anlayışı, bu mənada “yaxşı rəftar”, “sosial etiket”, “ictimai ədəb qaydaları” kimi anlayışları özündə ehtiva edir. Məsələn, övladlarına “zəhmət olmasa” deməyi öyrədən valideynlər adətən bu sözün işlənmədiyini sual və xahişi qadağan edirlər. Qeyd edək ki, sosial normalar kontekstdən asılıdır: ailəvi şam yeməyində istifadə olunan sosial nəzakət normaları dəvətli rəsmi şam yeməyində işlədilənlərdən tamamilə fərqlidir.

Son otuz ildə nəzakətlə bağlı araşdırmalarda əhəmiyyətli artım olmuşdur. Nəzakət anlayışı uzun illər pragmatik tədqiqatların mühüm mərhələsini təşkil etmişdir. Nəzakət anlayışı sahəsində tədqiqatlar bu günə qədər lingvistik pragmatika sahəsində aparılan bir çox tədqiqatların əsas başlanğıc nöqtəsi olmuşdur.

Bu sahədə aparılan araşdırmalara nəzər saldıqda, aparıcı tədqiqatçıların iki fərqli yanaşmasını görə bilərik. Grice, Leech və Lakoffun prinsip/qayda yanaşması; Goffman, Brown və Levinsonun “Sima/Üz” yanaşmasıdır. Dil tədqiqatlarında insanların səmərəli ünsiyyət qurmalarına, bir-birlərini anlamalarına və münasibətlərini sağlam şəkildə davam etdirmələrinə kömək etmək üçün nəzakət fenomenindən istifadə edilmişdir.

Dilçilikdə nəzakət anlayışına və kateqoriyasına olan böyük marağa baxmayaraq, bu günə qədər elm adamları nəzakətin necə müəyyən ediləcəyi barədə razılığa gəlməmişlər, çünki onun çoxşaxəli xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif mədəniyyətlərdə onun fəaliyyət mexanizmlərini dəqiq müəyyən etmək çətinidir.

1. Azərbaycan Dilində Nəzakətlik Markerlərinin Praqmatik Təhlili

Nəzakət, hər bir dildə ünsiyyətin mühüm aspektidir, çünki o, sosial münasibətləri yaratmaya, hörmət, ehtiram göstərməyə və ictimai harmoniyanı qorumağa kömək edir. Bir çox başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də nəzakət markerləri cəmiyyətin mədəni qanun və ənənələrində dərin kök salmışdır ki, bu da böyüklərə hörməti, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin kollektivist xarakterini vurğulayır. Azərbaycan dilində nəzakət bildirən söz və ifadələrin praqmatik analizi danışanın fərqli kontekstlərdə dil vasitəsilə bu sosial normaları necə idarə etmələri barədə yeni fikirlər ortaya çıxarır.

Nəzakət anlayışının müəyyən edilməsində və vahid bir tərif verilməsində cəmiyyət, fərd və mədəniyyət kimi faktorlar mühüm rol oynayır. Nəzakətin təzahürü cəmiyyətlərə, fərdlərə və mədəniyyətlərə görə fərqli olduğu üçün bu anlayışın sərhədlərini dəqiq müəyyən etmək və ümumi tərif vermək çətinidir. Azərbaycan lüğətində “nəzakət” sözü “tərbiyə, hörmət, ədəb, incəlik, zəriflik və mülayimlik” kimi izah edilir. Bu anlayışlar arasında xüsusilə nəzakət anlayışı çərçivəsində dəyərləndirilən “hörmət” anlayışının da müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac var. Türk tədqiqatçısı Ağça hörmət anlayışını insanın sosial məsuliyyətilə əlaqələndirir: “Hörmət status və yaş fərqiindən irəli gələn anlaşılmazlıqların qarşısını almaq üçün qeyri-ixtiyari və zərurətdən yaranır; bu baxımdan bunu mənfi nəzakət kimi dəyərləndirmək olar” (2020: 109).

Türk dillərində, digər dillərdən fərqli olaraq nəzakət etik və əxlaqi xarakter daşıyır, məhz buna görə də bu anlayış hörmət anlayışı ilə əlaqəlidir. Ünsiyyət zamanı göstərilən rəsmilik və nəzakət səviyyəsi həmsöhbətlərin sosial vəziyyəti, onların münasibətləri (məsələn, ailə, dostlar, yad insanlar) və qarşılıqlı əlaqənin konteksti (rəsmi və ya qeyri-rəsmi) kimi faktorlardan asılıdır. Praqmatik aspektdə danışan öz nitqində aşağıda qeyd olunanları nəzərə almalıdır:

- İerarxiya - Yaşlarına, sosial statuslarına və ya mövqelərinə görə insanlara müraciət formaları (xitablar)
- Böyüklərə Hörmət - Yaşlı insanlarla və ağsaqqqlarla ünsiyyət zamanı hörmət və rəsmi dildən istifadə
- Kollektivism - Nəzakət markerləri çox vaxt qrupun ehtiyaclarını fərdi şəxslərin istəkləri üzərində əks etdirir, sosial harmoniyanı qoruyur
- Dolaylılıq - “Sima”nı qorumaq və ünsiyyət zamanı qarşıdurmadan qaçmaq üçün dolayı nitq vasitələrindən istifadə

Azərbaycan dilində nəzakətlik markerləri *nitq etiketləri, efvemizimlərlə, teqlər, hedcinqlər, müraciət formaları* vasitəsilə ifadə oluna bilər.

Ümumbəşəri mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi nitq mədəniyyəti həm də mənsub olduğu xalqın tarixi keçmişini və mədəni səviyyəsini əks etdirən etnik milli və sosial-estetik dəyərlərinin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Hər bir xalqın dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də xalqın milli düşüncəsinin, mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin ifadəsi olan söz və ifadələr qrupu mövcuddur. Azərbaycan dilçiliyində bu qrup ifadə və söz qruplarına *nitq etiketləri* deyilir. Nitq etiketləri sabit bir struktur daşıyan ünsiyyət zamanı gündəlik həyatda istifadə olunan nitq strukturları kimi qəbul edilir. Onlar təkcə cəmiyyətdə davranış normalarının tənzimləyicisi deyil, həm də mədəni ünsiyyətin formalaşmasında həlledici rol oynayırlar. Nitq mədəniyyəti - ünsiyyət prosesi - nitq etiketləri hamısı bir-birinə bağlıdır. Vəliyevanın sözlərinə görə, “nitq etiketi hər bir cəmiyyətin nitq davranışı formulları, ünsiyyət stereotipləridir.” (Vəliyeva, 2018:59)

Nitq etiketləri digər türk dillərində olduğu kimi məqsəd və istifadə sahəsinə görə növlərə bölünür. Azərbaycan dilçiliyində bu təsnifat onların mənə və funksiyaları nəzərə alınmaqla aparılsa da, əksər tədqiqatçılar yalnız mənə baxımından təsnif etmişlər. Mənə baxımından nəzərdən keçirildikdə türkcə və Azərbaycan türkcəsində nəzakət qaydaları oxşar şəkildə göstərilir.

Nitq etiketinə dilin səviyyələrindən asılı olaraq əsasən aşağıdakılar aiddir:

1. Leksik və fazeologiya səviyyəsində xüsusi sözlər, sabit birləşmələr, xüsusi müraciət formaları.
2. Qrammatik səviyyədə, hörmət mənasında cəm şəkilçisindən istifadə edilməsi.
3. Əmr cümlələri əvəzinə sual cümlələrinin işlənməsi.
4. Üslub səviyyəsində, tabulardan istifadə etməmək.
5. İntonasiya səviyyəsində, yalnız hörmət ifadə edən intonasiya.

Tədqiqatçı Ağayeva Azərbaycan dilində nitq etiketlərini aşağıdakı kimi təsnif edir:

1. Əlaqəyaratma funksiyası (communicative function) (həmsöhbətin diqqətini cəlb etmək üçün istifadə olunan nitq etiketləri. Məsələn; *Kimi görürəm, Sən hara, bura hara?* 2. Müraciət funksiyası-(Appeal function) (Xanım/ Bəy/ Cənab və s. kimi müraciət etiketləri), 3. Konativ/Nəzakətlik funksiyası (Courtesy function); 4. Volyuntativ/Könüllülük funksiya (Voluntary function) (həmsöhbətinə azad iradəsini bildirmə funksiyası). Xahiş, məsləhət, təklif kimi situasiyalarda işlənen nitq etiketləri) Məsələn; *buyurun, zəhmət olmasa, xahiş edirəm* (Ağayeva, 2021, p. 12).

Azərbaycan dilində nəzakətlik markerləri arasında *efvemizmlər* də böyük rol oynayır. Dildəki tabu və kobud sözləri daha yumşaq və nəzakətli şəkildə ifadə etmək üçün evfemizmlərdən istifadə olunur. “*Efvemizm*” yunan mənşəli söz olub, kökü *yaxşı və nitq, söz-söhbət* sözlərindən götürülmüş, “*yaxşı deyirəm, nəzakətlə danışiram*” mənalı, müsbət söz və ifadələri bildirir. Nəzakətlik markerlərinin pragmatik aspektindən danışdıqda efvemizmlərin müxtəlif kontekslərə uyğun düzgün təhlilini aparmaq vacibdir. Efvemizmlər mənfi, xoş olmayan söhbəti yumşaltmaq məqsədilə mənanı saxlayıb ifadənin formasını situasiyaya uyğun dəyişməklə yarana bilər və bu bütün dillərdə mövcuddur.

Məsələn:

- “*Gözün kordur? Ayağının altına bax*” ifadəsi əvəzinə “*Ehtiyatlı ol, yıxılırsan*” demək; “*Sən düz danışmırsan*” demək əvəzinə “*Sözlərdə həqiqət yoxdu*”; “*Öldü*” ifadəsi yerinə “*Rəhmətə getdi*”;

- “*Bu geyim səni qoca göstərir*” əvəzinə “*Bu geyim sənə biraz böyük görkəmi verir*” və s. kimi efvemizmlər ünsiyyət prosesində həmsöhbətlər arasında daha nəzakətli, hörmətli dialoqun aparılmasına xidmət edir.

Azərbaycan dilində cümlənin sonuna əlavə olunan sual quruluşlu kiçik söz və ifadələr (məsələn, “*hə?*”, “*deyilmi?*”) cümlənin mənasını yumşaltmaq və həmsöhbətin təsdiq və inkar fikrini almaq məqsədilə *teqlərdən (tags)* istifadə olunur. Teqlərin nəzakətlik markerləri kimi işlənməsi, danışanın ünsiyyətini daha nəzakətli, yumşaq və qarşı tərəfi narahat etməyəcək şəkildə qurmasına kömək edir.

Teqlər aşağıdakı yollarla nəzakətlik markerləri kimi işləne bilər:

○ Cümlənin sonunda istifadə olunan teqlər, həmsöhbətdən razılıq almağa və ya müsbət reaksiya yaratmaq məqsədi daşıyır. Məsələn: “*Bu işləri tez bitirəcəyik, elə deyilmi?*” “*Sən də mənimlə gedirsən, elə deyil?*”

○ Təklif və ya istək ifadə etdikdə teqlər, qarşı tərəfi daha az təzyiq altında hiss etməyə və təklifin daha tez və yumşaq qəbul edilməsinə kömək edir. Məsələn: “*Bir az daha gözləsək, olar mı?*”

○ Nəzakətli xahiş şəklində teqlər, sorğuları daha az əmrkar və daha nəzakətli etmək üçün istifadə olunur. Məsələn: “*Mənə bir dəqiqə vaxt ayıra bilərsiniz, hə?*”

Dildə tez–tez rast gəlinən **hedcinqlər** ünsiyyətdə nəzakətlilik və təvazökar yanaşma yaratmaq məqsədilə istifadə olunur və ünsiyyət zamanı danışanın fikrini kobud, qəti və sərt tərzdə ifadəsindən qaçınmaq üçün qeyri-müəyyən və ehtimal şəkildə təqdim edir. Hedcinqlərin nəzakətlilik markerləri kimi aşağıdakı funksiyalar daşıyır:

1. Ehtiyatlılıq və qeyri-müəyyənlik- Ünsiyyət zamanı qarşı tərəfə hörmət və ehtiram nümayiş etdirmək üçün onun fikrin düzgünlüyünü və yalnız olduğunu bildirmək üçün istifadə olunur.

Məsələn: **"Bəlkə də , siz düz deyirsiniz" ; "Bəlkə də bu, ən yaxşı yoldur, amma bir az daha fikirləşmək lazımdır."**

2. Təvazökarlıq yaratmaq- Hedcinqlər, fikir və ya təklifinizi paylaşarkən həddən artıq inamlı və ya inandırıcı görünməmək üçün hedcinqlərdən istifadə etmək olar. Məqsəd qarşıdakı insana təzyiqi azaltmaq və onun fikirlərini daha sərbəst ifadə etməsinə şərait yaratmaqdır.

Məsələn: **"Məncə, bu, yaxşı bir fikirdir, amma əlbəttə, sizin fikriniz də vacibdir."**

3. Yumşaltma və həmsöhbətə diqqət göstərmək- Hedcinqlər, qarşı tərəfi razı salma məqsədilə istifadə olunur.

Məsələn: **" Bəlkə də razılaşmalıyıq, amma bu təklifin üzərində bir daha düşünməliyik."**

Nəzakətlilik markeri kimi ünsiyyət zamanı hedcinqlərdən geniş istifadə olunur və qarşı tərəfə ehtiyatlı davranaraq tərəflər arasında daha hörmətli və nəzakətli münasibətin qurulmasına imkan yaradır.

Azərbaycan dilində hörmət və nəzakəti ifadə edən müxtəlif rəsmi və şərəfli **müraciət etiketlərindən** istifadə olunur. Belə sözlər nəzakətlilik markerlərinin tərkib hissəsi kimi çıxış edə bilər. Bunlara daxildir: Titullar və fəxri adlar: "bəy" , "xanım", "müəllim" , "cənab" və ya "hacı" (dini şərəf) kimi titulların istifadəsi insanın sosial vəziyyətinə və ya yaşına hörməti nümayiş etdirir.

Müraciət etiketlərində **"Sən/Siz"** əvəzliliklərindən istifadə olunur."Siz" əvəzliyi rəsmi müraciətdə qarşı tərəfə nəzakətli münasibət və davranış, hörmət nümayiş etdirmək məqsədilə, "Sən" əvəzliyi isə qeyri-rəsmi və yaxın tanışla ünsiyyət mühitində istifadə olunur. Məsələn: **Siz axşama qədər sənədləri göndərə bilərsinizmi?**

Azərbaycan dilində nəzakətlilik markerləri **feilin rəsmi və qeyri-rəsmi formaları** ilə də ifadə oluna bilər. Ağsaqqallar, rəislər və ya böyüklərlə danışarkən istifadə olunan feil formaları təsadüfi söhbətlərdə istifadə olunanlardan fərqlidir, yəni daha rəsmidir və rəsmi feil formasından istifadə olunur. Bu da həmsöhbətlər arasında nəzakətli, hörmətli və rəsmi münasibət qurmağa kömək edir. Məsələn: **"Gedərdinizmi?"** – rəsmi / nəzakətli / **"Gedərsən?"** – qeyri-rəsmi yanaşma.

Azərbaycan dilinə kultural təsirlər çox yüksəkdir və məhz buna görə dildə nəzakətlilik markerləri tez-tez istifadə olunur. Həmsöhbətlər bir-birlərilə qarşıdurmadan qaçmaq məqsədilə, yaşlılar və böyüklərə hörmətli münasibət göstərmək və qonaqlara özlərini rahat hiss etdirmək üçün nəzakətlilik markerlərinin dildə istifadəsi çox əhəmiyyətlidir.

2. İngilis Dilində Nəzakətlilik Markerlərinin Praqmatik Təhlili

Son zamanlar linqvistik ədəbiyyatda nəzakət nəzəriyyəsinin inkişafına böyük yer verilir, çünki bu kateqoriya ünsiyyət prosesində çox vacib rol oynayır. Keyt Foks "Watching the English" əsərində nəzakətin mahiyyət etibarilə bir dərəcədə ikiüzlülük daşdığını qeyd edir. O, ingilis nəzakətinin həqiqi narahatlıq və ya empatiya hissi ifadə etməkdən daha çox rəsmiyyət və nəzakət qaydalarına riayət etmək olduğunu bildirir. (Fox, 2004:56) İngilis və türk dillərində nəzakət anlayışı müxtəlif istiqamətlərdə özünü göstərir. Türk dillərində nəzakət daha çox subyektə yönəlir, burada nəzakətli olmaq ədəb/etik qaydalarına riayət etməyi əhatə edir və daha

güclü etik xarakter daşıyır. Bunun əksinə olaraq, ingilis nəzakəti adresat yönümlüdür, yəni nəzakətli olmaq başqalarına qarşı diqqət nümayiş etdirmək deməkdir.

Son otuz ildə nəzakətlə bağlı araşdırmalarda əhəmiyyətli artım olmuşdur. Nəzakət anlayışı uzun illər pragmatik tədqiqatların mühüm mərhələsini təşkil etmişdir. Nəzakət anlayışı sahəsində tədqiqatları bu günə qədər lingvistik pragmatika sahəsində aparılan bir çox tədqiqatların əsas başlanğıc nöqtəsi olmuşdur. Braun və Levinsonun işi (P. Brown & S. Levinson, 1987) müxtəlif mədəniyyətlərin dillərində və mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə nəzakət kateqoriyasına dair çoxlu araşdırmalarla sübut olunduğu kimi, sosiolingvistikaya və diskurs təhlilinə güclü təsir göstərmişdir. Bu əsərin tənqid olunmasına baxmayaraq, o, bir çox mədəniyyətlərarası tədqiqatlar üçün nəzəri əsas olmuşdur. Bu nəzəriyyənin əsas konsepsiyası cəmiyyətin hər bir üzvünə məxsus müsbət sosial dəyərə istinad edən “Üz/Sima” anlayışdır. “Üz” anlayışında P. Braun və S. Levinson iki əsas məqamı fərqləndirirlər: “müsbət sima/üz” və “mənfi sima/üz”. Müsbət “sima/üz”- ünsiyyət quranların nitq aktı zamanı iddia etdiyi layiqli, müsbət obrazdır, sözün əsl mənasında “başqaları tərəfindən arzuolunma arzusu”. Mənfi “sima/üz”- hər zaman fərdin öz hərəkət azadlığını qorumaq istəyinə və başqalarının müdaxiləsindən qaçmaq istəyinə aiddir. (Brown, Levinson 1987: 61–62). Ünsiyyət prosesində kommunikantlar həm öz “üzü”nü, həm də partnyorunun “üzü”nü qorumaqda maraqlı olmalıdırlar. Bu şərt olmadan normal ünsiyyətin reallaşması mümkün deyil. P. Braun və S. Levinsona görə, ideal ünsiyyətdə bu iki “üz” tarazlıqda olmalıdır.

1987-ci ildə nəzakət nəzəriyyəsi ilə bağlı apardıqları tədqiqatlarda sosiolingvistlər Penelope Brown və Stephen Levinson, eyni zamanda, insanların sosial qarşılıqlı əlaqəni idarə etmək və münasibətləri qorumaq üçün istifadə etdikləri strategiyaları təsvir etmək üçün müsbət və mənfi nəzakət anlayışlarını təqdim etdilər. Onlar nəzakətin müsbət və mənfi formasını (positive and negative politeness) təklif ediblər. Birincisi, yanaşmaya (approach-based), ikincisi uzaqlaşmaya (avoidance-based) əsaslanır. (Brown, Levinson 1987).

- *Müsbət nəzakət* -diqqəti sosial əlaqələri gücləndirməyə yönəldərək dinləyiciyə dəyərli və hörmətli hiss etdirməyi hədəfləyən strategiya aiddir. Bu, çox vaxt komplimentlər, həmrəylik və ya dostluq və bəyənmə ifadələri vasitəsilə dinləyicinin istək və maraqlarına diqqət yetirməyi ehtiva edir. Məqsəd-dinləyicinin müsbət üzünü/simasını (bəyənilmək və qəbul edilmək istəyini) qorumaqdır.

- *Mənfi nəzakət* dinləyicinin azadlıq və muxtariyyət ehtiyacına diqqət yetirir və onlara təzyiq etməkdən və ya müdaxilə etməkdən qaçmaq məqsədi daşıyır. Bu, hədcinq, üzr istəmə və ya dinləyicinin mənfi “sima”sına qarşı potensial təhlükələri minimuma endirmək üçün dolayı dildən istifadə kimi strategiyaları əhatə edir

Bu nəzakət növlərinin hər biri nəzakətli ünsiyyətə səmərəli nail olmaq üçün kommunikativ strategiyalar sistemini təşkil edir. Hər iki strategiya, sosial kontekstdən, əlaqədən və ünsiyyətdəki müdaxilə dərəcəsindən asılı olaraq istifadə olunur. Dialoqa girərkən müsbət nəzakət strategiyalarından istifadə edərək həmsöhbəti yaxınlaşdırmaq lazımdır, lakin çox yaxınlaşdırmamalısınız. Qarşılıqlı hörmət və sərbəstlik nümayiş etdirmək üçün mənfi nəzakət strategiyalarından istifadə olunur.

Ünsiyyət tərəfdaşları arasındakı səmimiyyət yaratmaq üçün ünsiyyətdən istifadə etməyin bir çox yolu var. Müsbət nəzakət strategiyalarına xoş niyyət, dostluq hissləri və həmrəylik nümayiş etdirən ifadələr daxildir. P. Braun və S. Levinson öz tədqiqatlarında on beş belə strategiyanın adını çəkirlər (Brown, Levinson 1987). Müxtəlif nəzakət strategiyaları altında qruplaşdırılan əsas strategiyalar aşağıdakılardır:

- Birbaşa Strategiya (Direct strategy/ Bold on – Record)
- Müsbət Nəzakət Strategiyası (Positive Politeness strategy)
- Mənfi Nəzakət Strategiyası (Negative Politeness strategy)
- Dolayı Strategiya (Indirect Strategy/ Off-Record)

Bu strategiyaların hər biri danışanın ehtiyaclarını dinləyicinin sərbəstlik və sosial harmoniya istəyi ilə tarazlaşdıran sosial qarşılıqlı əlaqənin idarə edilməsi üsulunu təmin edir.

Dilin öyrənilməsində pragmatika, dilin sosial kontekstlərdə necə istifadə edildiyinə diqqət yetirir və danışanların yalnız cümlə quruluşundan kənarda mənanı necə çatdırıb izah etdiklərinə fokuslanır. Pragmatikanın ən mühüm aspektlərindən biri, mədəniyyətlər və dillər arasında ünsiyyətin əsas elementini təşkil edən nəzakətdir. İngilis dilində nəzakət işarələri, bəyanat və ya sorğunun qüvvətini azaltmaq, nitqi sosial cəhətdən daha qəbul edilə bilən etmək və dinləyiciyə hörmət göstərmək məqsədilə istifadə edilir. İngilis dili nəzakət markerlərinin pragmatik xüsusiyyətlərini anlamaq, xüsusilə rəsmi, peşəkar və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrdə effektiv ünsiyyətin qurulması üçün vacibdir.

İngilis dilində nəzakət markerləri, nitqin tonunu dəyişdirən, xahiş və rıcanı yumşaldan, minnətdarlığı ifadə edən və ya dinləyicinin potensial narahatlığını ifadə edən söz və ya ifadələrdir. Bu markerlərə *"please/ lütfən"*, *"thank you/ təşəkkür edirəm"*, *"excuse me/ üzr istəyirəm"*, *"sorry/ bağışlayın"*, *"would you mind / etiraz etmirsiz ki"* və s. kimi ifadələr daxildir. Nəzakətlilik markerlərinin növlərini qeyd etmək vacibdir:

1. **Hedcinqlər** - Nəzakət və hedcinq kommunikantlar arasında münasibətləri qorumağa və tənzimləməyə kömək edən və interaktiv ünsiyyətin müxtəlif vəziyyətlərində qarşılıqlı anlaşımağa nail olmaqda mühüm rol oynayan bir-biri ilə əlaqəli lingvistik fenomenlərdir. Hedcinqlər-cümləni yumşaltmaq üçün istifadə edilən sözlər və ya ifadələrdir. Hedcinqlərə *perhaps /bəlkə; may be/ bəlkə,ola bilsin; a little /bir az; və kind of /bir növ və s.* daxildir. Məsələn, *"I'm tired/ Yoruldum"* əvəzinə *"I'm a little tired/ Bir az yorulmuşam"* demək ifadəni daha az sərt və nəzakətli edir. Hedcinqlər həm də təkəbbür və ya əminlik mənalının qarşısını almağa kömək edir.

2. **Modallıq** - istək və ya təklifləri daha nəzakətli və yumşaq tərzdə ifadə etmək üçün *could, would, might, can və should* kimi modal fellərin istifadəsinə aiddir. Məsələn, *"Could you pass me the salt / Mənə duz verə bilərsiniz?"* ifadəsi *"Pass me the salt/ Mənə duzu ver"* ifadəsilə müqayisədə daha nəzakətli səslənir. Modal fe'llər danışanın nəyisə tələb etmədiyini, əksinə xahiş etdiyini bildirir.

3. **Yumşaltma/ Mitiqasiya**- nitq aktının sosial cəhətdən daha məqbul olması üçün gücünün dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. *"I'm afraid /Təəssüf ki "* və ya *I'm sorry to say/ üzr istəyirəm* kimi ifadələr tam mənfi və ya narahatlıq hissi yaradan olan məlumatları yumşaltmaq üçün istifadə olunur. Məsələn, *"I'm afraid we can't accommodate your request / Təəssüf edirəm ki, xahişinizi yerinə yetirə bilməyəcəyik"* ifadəsi *"We can't accommodate your request /Xahişinizi yerinə yetirə bilməyəcəyik"*, ifadəsindən daha az sərt və nəzakətlidir. Pis xəbərləri çatdırarkən və ya xahişi / sorğunu rədd edərkən mitiqasiya/ yumşaltma xüsusilə vacibdir, çünki bu, dinləyicini incitmək riskini azaldır.

4. **Nəzakətli müraciət formaları**- İngilis dilində müraciət formalarından istifadə nəzakəti ifadə etməyin başqa bir yoludur. *Mr/Cənab, Mrs, Ms/Xanım, Dr/Doktor və ya Sir,Madam/ Cənab/Xanım* kimi müraciət formalarından istifadə, xüsusən də rəsmi situasiyalarda hörməti ifadə edə bilər. Bu markerlər təkcə nəzakətdən xəbər vermir, həm də danışanla dinləyici arasındakı sosial məsafəni göstərir.

5. **Minnətdarlıq və üzrxahlıq bildirən ifadələr**- *Thank you /Təşəkkür edirəm və Sorry/Üzr istəyirəm* kimi sözlər ingilis dilində əsas nəzakət markerləridir. *Thank you/ Çox sağ olun və ya I really appreciate it / Çox minnətdaram* kimi minnətdarlıq ifadələri dinləyicinin nəzakətli yanaşmasını ifadə edir. Digər tərəfdən, *I am sorry, I apologize / Üzr istəyirəm* kimi üzr istəmələri təəssüf hissini ifadə etmək və ya səhvi etiraf etmək üçün istifadə olunur. Bu ifadələr təkcə rəvan ünsiyyətə deyil, həm də ünsiyyətin qurulmasına və ictimai harmoniyanın qorunmasına xidmət edir.

İngilis dilində nəzakətlilik markerlərinin pragmatik funksiyaları:

Sosiolinqvist Penelope Braun və Stiven Levinsonun Nəzakət nəzəriyyəsinə görə, nəzakət markerləri Üz üçün Təhlükə edici Hərəkətləri/ÜTH (Face Threatening Acts/) azaltmaq üçün istifadə olunur. ÜTH-lər insanın simasının – sosial kimliyini, ləyaqətini və özünə hörmətini təhdid edən hərəkətlərdir. Məsələn, həmsöhbətdən birbaşa xahiş etdikdə, bu, dinləyicinin müstəqilliyinə və ya simasına təhlükə kimi qəbul edilə bilər. ***Could you və ya Please /Xahiş edirəm*** kimi nəzakət markerləri xahişi daha nəzakətli tərzdə ifadə etməyə və dinləyicinin müstəqilliyini qəbul etməklə bu təhlükəni azaltmağa kömək edir. Məsələn:

"I'm sorry to bother you, but could you help me with this?" (dinləyicinin vaxtına müdaxiləni nəzərə alaraq)

"I hope I'm not interrupting." (başqa şəxsin işinə müdaxilə zamanı)

Nəzakət markerləri çox vaxt sosial məsafəni və status dinamikasını əks etdirir. Müdir və işçi arasında əsaslı status fərqi olduğu vəziyyətlərdə nəzakət markerləri hörmət yaratmağa və harmoniyanı qorumağa kömək edir. Məsələn, rəsmi dildən və müraciət formalarından istifadə etmək (məsələn, ***Could you kindly*** və ya ***Would you be so kind as to?***) ehtiram nümayiş etdirir və danışanın dinləyiciyə nisbətən aşağı sosial statusunu qəbul edir. Digər tərəfdən, daha yaxın və ya qeyri-rəsmi münasibətlərdə, məsələn, dostlar və ya ailə üzvləri arasında, nəzakət markerləri daha az və ya daha rahat şəkildə istifadə edilə bilər. Bu dəyişiklik sosial məsafənin azalmasını əks etdirir; rahat və birbaşa ünsiyyətin yaranmasına imkan verir. Eyni zamanda, ***Thank you /Təşəkkür*** və ***Sorry/ Üz istəyirəm*** kimi markerlər nəzakətliliyi təmin etmək və səmimi münasibətləri qoruyub saxlamaq üçün çox vacibdir.

İngilis nəzakətlilik markerləri kultural norma və qaydalarından asılı olaraq dəyişir. Məsələn, İngilis dilinin Britaniya variantı Amerikan İngiliscəsi ilə müqayisədə nəzakətə daha çox diqqət yetirir. İngilis dilinin Britaniya variantında ***would you mind /etiraz etmirsiz ki*** və ya ***I wonder if you could /görəsən bunu edə bilərsinizmi kimi*** ifadələr xahişi yumşaltmaq üçün tez-tez istifadə olunur, lakin Amerika İngiliscəsində nitq zamanı daha çox birbaşa konstruksiyaya üstünlük verilir. Nəzakət markerlərinin pragmatikası, buna görə də, təkcə ingilis dilinin müxtəlif variantlarında danışanlar arasında deyil, həm də müxtəlif sosial qruplar, yaş qrupu arasında dəyişə bilər.

Nəticə

Həm Azərbaycan, həm də İngilis nəzakət markerlərinin pragmatik aspektləri sosial qarşılıqlı əlaqənin ayrılmaz hissəsidir, münasibətlərin saxlanmasında, danışılarda münasibətin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan və İngilis dillərində nəzakət markerlərinin pragmatik aspektləri ünsiyyətdə ictimai harmoniya və hörməti qorumaq üçün istifadə edilən həm universal, həm də mədəniyyətə xas strategiyaları vurğulayır. Hər iki dil dolaylılıq, hədcinq və təsirin azaldılması kimi oxşar nəzakət strategiyalarından istifadə etsə də, mədəni kontekst onların istifadəsi və şərhinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Azərbaycan dilində nəzakət markerləri çox vaxt ağsaqqallara və nüfuzlu şəxslərə ehtiramın əsas olduğu iyerarxik münasibətlərə, ailə bağlarına və ənənəvi dəyərlərə güclü vurğunu əks etdirir. Bu işarələr çox vaxt rəsmi nitqdə yer alır və sosial statusa və kollektivismə dərin köklü mədəni münasibəti əks etdirir. Digər tərəfdən, İngilis nəzakət markerləri daha dəyişkəndir və xüsusilə qeyri-rəsmi kontekstlərdə sərbəstlik, birbaşılıq və aydınlığa üstünlük verə bilər. Bununla belə, hər iki dildə nəzakət danışanın niyyəti, dinləyici ilə münasibəti və qarşılıqlı əlaqənin sosial konteksti ilə formalaşır. Bu iki dilin müqayisəsi nəzakətin dinamik və mədəni spesifik bir fenomen kimi mürəkkəbliyini ortaya qoyur. Hər bir dildə nəzakət markerlərinin nüanslarını başa düşmək mədəniyyətlərarası ünsiyyəti zənginləşdirir, qarşılıqlı hörməti gücləndirir və anlaşılmazlıqların qarşısını ala bilər.

ƏDƏBİYYAT

Ağayeva, Fatma (2021), "Azərbaycan və Fransız dilində yazışmalarda nitq etiketlərinin psixolinqvistik aspektləri", Tədqiqatlar, 4:11-14.

- Ağca, Ferruh (2020), “Eski Uygurcada Üçüncü Kişi İyelik Eki ve Dil Bilgisel Saygı Yapıları”. Semih Tezcan Kitabı (ed. Emine Yılmaz, Nuran Tezcan, Nurettin Demir). Ankara, Nobel Akademi Yayıncılık, s. 107-126.
- Vəliyeva, Təhminə (2018b), “Nitq etiketlərinin nitq mədəniyyətində yeri və nitqdə rolu”. Metodika: Təcrübə və Nəzəriyyə, 1: 58 -63.
- Lakoff, Robin (1989), “The Limits of Politeness: Therapeutic and Courtroom Discourse”, Multilingua Journal of Cross-Cultural and Interlanguage Communication, 8, s. 101-130.
- Leech, Geoffrey N. (1983a), “Principles of Pragmatics”, London, Longman. s.250
- Fraser, Bruce (1990), “Perspectives on politeness”, Journal of Pragmatics, 14(2):s. 219-36.
- Fox, Kate (2004), “ Watching the English: the hidden rules of English behavior”, Great Britain
- Brown P., Lewinson S. (1987), “ Politeness: Some universals in language usage”, Cambridge.
- Ларина, Татьяна (2009), “Категория вежливости и стиль коммуникации: сопоставление английских и русских лингво-культурных традиций”, Москва
- Демченко, Екатерина (2007), “Семантико-синтаксические средства выражения категории вежливости в английском в русском языках”, Ростов-на-Дону